

УДК 32:316.6

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol14-Year2023-148>

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент, головний науковий співробітник відділу методології психосоціальних

і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

**ТРАВМА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ДІАГНОЗ
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА**

(Наукова доповідь на всеукраїнській науково-практичній конференції
«Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь»,
15 грудня 2023 р.)

Актуальність дослідження визначається браком фундаментальних наукових розробок, присвячених осмисленню колективної травми як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними, соціальними, політичними, культурними тощо.

Мета статті полягає в теоретичному і методологічному обґрунтуванні теоретичних положень, що розкривають зміст та сутність травми як багатовимірного феномену масової свідомості і соціального життя; як «місця», де перетинаються минуле, теперішнє і майбутнє; а також соціальної динаміки травми, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава.

Методологія і наукові підходи. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що передбачає поєднання теоретичних концепцій і методів різних галузей соціальних наук (політичної теорії, соціології, соціальної психології) та інтеграцію результатів у межах єдиної методології. Для вирішення поставлених завдань використовуються загальнонаукові методи теоретичного дослідження, а також методологічні можливості наукової інтерпретації, що слугують концептуальному обґрунтуванню теоретичних положень і гіпотез дослідження.

Результати. Зроблено початкове узагальнення сучасних теоретичних уявлень щодо змісту, природи і сутності колективної травми, її впливу на масову (колективну) та індивідуальну свідомість. Вироблено робоче тлумачення концепту «колективна травма» як багатовимірного феномену масової свідомості і соціального життя; як «місця», де перетинаються минуле (історична травма), теперішнє (соціокультурна травма) і майбутнє (травма війни). Сформульовано гіпотетичне методологічне припущення, що розуміння більш широкого контексту

колективної травми, а саме як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними, соціальними, політичними, культурними тощо – становить особливий вектор аналізу соціетальної динаміки та прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації. Розроблено авторську методологію оцінювання ефектів травматичного досвіду, що сягають соціетального – метарівня – функціонування соціуму і впливають на його збереження, цілісність, згуртованість та відтворюваність.

Практична значущість результатів дослідження. Обґрунтування властивостей травми як соціетального феномену є неодмінним складником розроблення теоретичних і практичних засад психологічного забезпечення соціального прогнозування, а саме прогнозування актуальних і потенційних ризиків, викликів, бар'єрів у реальному контексті російсько-української війни, подолання яких вимагатиме комплексних, зокрема соціально-психологічних, технологій опанування їхніх різноспрямованих «ефектів» у повоєнний час.

Ключові слова: травма; колективна травма; соціальна психологія; соціальне прогнозування; соціетальна динаміка; соціальні зміни.

Olena V. Sushyi

Dr. of Public Administration,

Chief Researcher of the Department of methodology
of psychosocial and political-psychological research

Institute for Social and Political Psychology

of the National Academy of Educational Science of Ukraine,

Kyiv, Ukraine.

ORCID 0000-0002-4364-7571

e-mail: a_s_y2000@ukr.net

TRAUMA AS A SOCIAL DIAGNOSIS OF UKRAINIAN SOCIETY

(Scientific report at the Ukrainian scientific and practical conference
«Ukrainian society: political and psychological dimension of generational
change», December 15, 2023)

The **relevance** of the research is determined by the lack of fundamental scientific developments devoted to the understanding of collective trauma as a long-term cumulative process that arose as a result of large-scale transformations: historical, social, political, cultural etc., which constitutes a special vector for the analysis of societal dynamics and forecasting scenarios for the development of the social situation.

The purpose of the article is to provide a theoretical and methodological substantiation of theoretical positions that reveal the content and essence of trauma as a multidimensional phenomenon of mass consciousness and social life, as a “place” where the past, present and future intersect, as well as the societal dynamics of trauma, which is imprinted in the outlines of identity, social attitudes and values, institutional formations and practices and is assimilated by the community, which determines the meaning of its existence as a nation and a state.

Methodology and scientific approaches. The research is based on an interdisciplinary approach, which involves the use of a combination of theoretical concepts and methods from different fields of social sciences (political theory, sociology, social psychology) and the integration of results within a single methodology. To solve the problems, general scientific methods of theoretical research are used, as well as the methodological capabilities of the scientific interpretation of the conceptual justification of theoretical positions and research hypotheses.

Results. An initial generalization of modern theoretical ideas regarding the content, nature and essence of collective trauma, its influence on mass (collective) and individual consciousness has been carried out. A working interpretation of the concept of «collective trauma» has been made as a multidimensional phenomenon of mass consciousness and social life, as a «place» where the past (historical trauma), present (sociocultural trauma) and future (war trauma) intersect. A hypothetical methodological assumption has been made that understanding the broader context of collective trauma, as a long-term cumulative process that arose as a result of large-scale transformations: historical, social, political, cultural etc., constitutes a special vector for analyzing societal dynamics and forecasting scenarios for the development of the social situation. The author's methodology has been developed for assessing the effects of traumatic experiences that reach the societal - meta-level of functioning of society and affect its preservation, integrity, cohesion and reproducibility.

The practical significance of the results. Justification of the properties of trauma as a societal phenomenon is a necessary component of the development of theoretical and practical principles of psychological support for social forecasting, namely in terms of forecasting current and potential risks, challenges, barriers in the real context of the Russian-Ukrainian war, the solution of which will require complex, including social and psychological technologies for mastering their multidirectional «effects» in the post-war period.

Key words: trauma; collective trauma; social psychology; social forecasting; societal dynamics; social changes.

Постановка проблеми. Е. Гобсбаум назвав ХХ сторіччя «епохою крайнощів» (Hobsbawm, 1994). Але те, що мислитель може дозволити собі рефлексувати як «крайнощі», для звичайних людей становить шерег травматичних подій, що означають їхній життєвий шлях: тотальні війни, глобальні і локальні кризи, санкціоновані державами геноциди, масові депортації та репресії, обездержавлені народи, холодна війна під тінню грибоподібної хмари, терористичні загрози, техногенні катастрофи тощо (Márkus, Heller, Freddi, Noonan, & Sharpe, 2007). Навіть якщо завзятий скептик зауважить, що всі ці події хоч і мають місце, але вони не відбуваються всі й одразу в одному й тому самому просторі і часі, для сучасників минуле сторіччя сприймається як сторіччя посттравматичне (Felman, & Laub, 1992).

Розуміння колективної травми як довгострокового кумулятивного процесу, зумовленого масштабними трансформаціями: історичними,

соціальними, політичними, культурними тощо – становить, на нашу думку, особливий вектор аналізу соціальної динаміки та прогнозування сценаріїв розвитку соціальної ситуації. В умовах війни із зовнішнім ворогом актуальність дослідження соціальної динаміки травми, що утворює особливий конгломерат внутрішніх і зовнішніх психодинамічних процесів, значно зростає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Для багатьох дослідників проблематика колективної травми наскрізь пронизана переживанням реального досвіду, тому її наукове осмислення ніколи не буде холоднокровним умоглядним (speculative) конструктом (Volkan, 2013). Спостерігаючи за наслідками стихійних лих і техногенних катастроф, К. Еріксон робить висновок, що термін «травма» є найточнішим для опису не лише стану людей, які перебувають у тих умовах, а й структури самої ситуації (індивідуальної і колективної травми) (Erikson, 1976; 1991). У проєкції національної травми і колективної пам'яті А. Ніл переосмислює найбільш пам'ятні події, що відбулися в американській історії за останні сто років, і те, як вони вплинули на американську націю. Нове, друге, видання цієї роботи доповнено розділом, який присвячено теракту 11 вересня 2001 р. (Neal, 2017). Для П. Штомпки дискурс травми слугує опцією для осмислення наслідків тектонічних соціальних зрушень, сучасником яких він був і які відбувалися в його рідній Польщі після розпаду соціалістичного табору на теренах Східної Європи (соціальна або культурна травма) (Sztompka, 2000). Бекграунд кіпрського конфлікту між греками-кіпріотами і турками-кіпріотами спонукав В. Волкана, який народився на Кіпрі, до вивчення психології «ідентичності великої групи» у її зв'язку з масовими травмами, пам'ять про які живить динаміку обраної травми (Volkan, 1997; 2013). Від родинних розповідей про голод в Україні в 30-ті рр. XX ст., почутих у дитинстві, до втрати рідного сина в російсько-українській війні – шлях занурення в тему колективних травм українського психолога П. Горностая (Горностаї, 2024).

У дослідженні, проміжні результати якого представлятиму далі, будемо говорити про травму як про багатовимірний феномен масової свідомості та соціального життя, як «місце», де перетинаються минуле, теперішнє і майбутнє, а також про соціальної динаміку травми, що закарбовується в обрисах групової ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик та опановується спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава. Обґрунтування проголошених теоретичних положень становить мету цієї роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження з його теоретичними засадами, описом методів і методик та повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Травма як множинний феномен. Дослідження травми є надзвичайно широкою і міждисциплінарною площиною, що об'єднує різні напрями концептуалізації її змісту, природи та сутності (Суший, 2014). Сучасні соціальні теорії та підходи репрезентують різні виміри травми, серед них: психотравма (S. Freud, van der Kolk), індивідуальна і колективна (K. T. Erikson), масова (E. McInnes, A. D. Mason.), національна (A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціокультурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman), історична (V. Volkan, M. Roth), обрана (V. Volkan), міжпоколінна (P. Kellermann, G. Hirschberger), постколоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна травма (Reeder, & Gundogan, 2022), що дає підстави характеризувати травму як множинний феномен.

Термін «травма», який перекладається з грецької як «рана», «ушкодження», запозичено з медичних наук для маркування особливих ситуацій (подій), що виходять за межі звичайного людського досвіду, та їхніх наслідків – різноманітних, багаторівневих і далекосяжних, що залишають по собі «видимі або невидимі шрами» в колективній (масовій) та індивідуальній свідомості. Для будь-якої людини травма – це надзвичайно потужний, часом нищівний удар по психіці, що кардинально змінює уявлення про нормальність навколишнього світу і своє місце в ньому.

Для означення індивідуального травматичного досвіду застосовують поняття індивідуальна або психологічна травма (ще – психотравма). У цьому сенсі доцільно розрізняти травму психічну (психотравма) – як афективне відображення індивідуально значущих подій життя (наприклад, нещасний випадок, раптова втрата близької людини, насильство, несумісний із життям діагноз тощо), та індивідуальну травму – афективно загострене переживання нетипових, аномальних соціальних ситуацій як індивідуально значущих подій життя (війни, революції, кардинальні соціальні зміни, катастрофи, теракт тощо).

Колективна травма є найбільш поширеним терміном, що охоплює все наявне різноманіття інтерпретаційних моделей впливу травматичного досвіду на масову (колективну) свідомість. Для спільноти травма є уособленням колективних переживань жажливої події, що спіткала багатьох людей. Масштаб такої ситуації викликає, з одного боку, тривожні питання щодо зв'язку особистого життя з подією або історичними обставинами (це індивідуальний вимір травми), а з другого – згуртовує і змушує людей відчувати спорідненість через можливість

розділити ці переживання з іншими (це колективний вимір травми). Отже, колективна травма одночасно постає і як травма багатьох, і як сукупність індивідуальних травм, однак не дорівнює їхній сумі, а утворює їхню нову якість.

В оновленому сенсі оперування поняттям «травма» для позначення екстраординарних досвідів та пов'язаних із ними переживань як в особистому житті людей (психічна травма, або психотравма), так і до колективних переживань цілої групи людей (індивідуальна та колективна травма) набуває якісно іншого вираження соціального і психологічного змісту цього феномену.

Діалектичний характер травми, що поєднує особливості і властивості як «психічної травми», тобто вплив, який завдає конкретній людині важкий чи винятковий досвід, так і «соціальної травми», яка передбачає, що певний історичний процес може зачепити все населення, згідно з Escueta, & Butterwick, розкриває термін «психосоціальна травма». Термін «психосоціальна травма» передбачає, з одного боку, що травма безпосередньо пов'язана з конкретним досвідом кожної людини, тобто зумовлюється її соціальним станом, ступенем залученості в подію, іншими особистісними характеристиками і досвідом, що, зрештою, зумовлює вплив травми на людину та можливості її опанування. З другого боку, говорячи про психосоціальну травму, мають на увазі, що, по-перше, травма, яка вражає людей, здійснена соціально, тобто вона закорінена не в індивіді, а в соціумі; а по-друге, природа травми живиться і підтримується у відносинах між індивідом і суспільством через і за посередництва різних інституцій, груп та окремих осіб (Escueta, & Butterwick, 2012). Таке формулювання терміна «психосоціальна травма» припускає, що травматичний досвід ніколи не буває по-справжньому індивідуальним: група або спільнота зазвичай зазнають впливу цього досвіду (Martin-Baro, 1989).

Останнє уточнення істотно поглиблює розуміння травми як множинного феномену, що часом випускається з поля зору не лише в трактуванні її психологічної і соціальної природи, а й у більш широкому фокусі, а саме як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості. Надалі, використовуючи термін «травма» або «колективна травма» у своєму дослідженні, матиму на увазі власне діалектичну природу цього феномену і його психосоціальну сутність. Саме таке трактування найбільш повно відповідає нашому розумінню змісту й сутності колективної травми і відкриває широкі можливості для оцінювання ефектів травматичного досвіду, що сягають соціального – метарівня – функціонування соціуму та впливають на його збереження, цілісність, згуртованість і відтворюваність.

Соцієтальна динаміка травми. На соцієтальному рівні соцієтальна система виходить на якісно інший рівень інтеграції, тому в узагальненому вигляді соцієтальну систему прийнято характеризувати формулою: «цілісність, що значно масштабніша за загальну кількість елементів, які її формують».

Згідно з нашою гіпотезою травматичний досвід не розчиняється і не спливає з часом, а накопичується, і кожне наступна травматична подія, нашаровуючись на попередній травматичний досвід, помножує їхній травмувальний вплив. Переплетення різних часових і просторових травматичних досвідів становить невидимий смисловий шар буття як окремої людини, яка все життя шукає сенс свого існування у відповідях на запитання: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?», так і опановується від покоління до покоління в запитаннях «Хто ми?»; «Що важливо для нас?» і «Якими принципами керуємося (насправді)?» спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава.

Мається на увазі не трансгенераційна передача травми, коли неопрацьовані травми минулого передаються нащадкам від покоління до покоління. Йдеться про метарівень оприявлення травми – як динамічний компонент масової (колективної) свідомості – і про соцієтальну динаміку травми – як особливий соцієтально-психологічний стан масової (колективної) свідомості, що закарбовує обриси великої соцієтальної спільноти як нації і держави у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соцієтальних настановлень і цінностей, інституційних утворень і практик.

Чи можливо емпірично обґрунтувати озвучену гіпотезу? Попри те, що соцієтальна динаміка травми належить до того типу соцієтальних явищ, де неможливо точно аналізувати всі обставини чи проводити спостереження і вимірювання, припускаємо, що так. Діалектичний характер травми дає змогу простежити вплив травматичних подій як на прикладі індивідуальної біографії і родинної історії, так і на рівні соцієтальних груп і великих соцієтальних спільнот. Адже існування будь-якої спільноти суттєво залежить від внутрішньої хімії та реакцій, що відбуваються за їхнім впливом у сферах групової ідентичності, соцієтальних настановлень і цінностей, інституційних утворень і практик, які особливо чутливі в умовах максимальної суспільної нестабільності. Динаміку травми пропонуємо відстежувати, застосовуючи інтерпретативну методологію і змішаний дизайн емпіричного

дослідження¹, що поєднує методи суб'єктивної самооцінки родинної історії (подібний до наративного аналізу) та аналітичної комбінованої проєкції кризових проявів травматичного досвіду у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соціальних настановлень та цінностей, інституційних утворень і практик (моделювання і вторинний аналіз соціологічних даних). Перелічені методи й підходи складають авторську експериментальну розробку методології дослідження соціальної динаміки травми.

Метод суб'єктивної самооцінки родинної історії (особистісний вимір травми). Метод суб'єктивної самооцінки родинної історії дає змогу відтворити профілі травми на рівні індивідуальної біографії, що зростає з родинної поколінної історії. Тут у ролі умовно незалежної змінної і шкали вимірювання динаміки травми виступатиме хронологічна послідовність соціально-історичних подій, а в ролі умовно залежної змінної – родинні поколінні історії, що відстежуються впродовж трьох поколінь. Чому саме трьох, а не більше чи менше? Тому що три покоління – це живий досвід і жива пам'ять, яка існує, опрацьовується і, нашаровуючись, відтворюється тут і зараз, утворюючи в результаті унікальний профіль життєвої стратегії (практик) опанування травматичного досвіду, що відбиває індивідуальний вимір динаміки травми.

Як ілюстративний приклад представлю авторський кейс і коротко розповім три особисті історії-образи, що висвітлюють хронологію

¹ Інтерпретативна методологія допомагає зрозуміти, як люди в повсякденному житті та природних умовах створюють сенс та інтерпретують події і світ. Реальність у таких дослідженнях розуміють як щось суб'єктивне, таке, що існує тільки щодо спостерігача. Отже, кожен має свою особливу реальність згідно із своїм розумінням і баченням ситуації. Звідси – дані і дослідники, що збирають ці дані, не можуть існувати окремо одне від одного і бути незалежними. По суті, інтерпретативні можливості та розуміння дослідником предмета і є інструментом дослідження. Дизайн дослідження не структурований і може змінюватися залежно від ситуації і вже зібраних даних. Дослідження проводиться в полі, у «природних» умовах і намагається врахувати всі особливості цього середовища. Інтерпретативна методологія – це переважно методологія якісних досліджень, хоча використання кількісних даних теж не виключається. Іноді одночасне використання кількісних і якісних даних може привести до унікальних інтуїтивних здогадок щодо природи складних соціальних феноменів, які не вдалося б отримати, збираючи лише дані одного типу (Wimmer, & Dominick., 2014, p. 117, 239). Тому інтерпретативна методологія і змішаний дизайн, що поєднує кількісні і якісні дані, видаються оптимальними для досягнення цілей нашого дослідження.

основних подій минулої доби, у вирі яких будь-хто здатен відтворити й конкретизувати унікальний досвід своєї родини як унікальний профіль життєвої стратегії опанування травматичного досвіду.

Моя Бабуся народилася на зламі епох – у рік завершення Першої світової війни (1914–1918), у період між розпадом Російської імперії, жовтневої революції (1917) та утворенням СРСР (1922). Її молоді роки минали на тлі Голодомору, сталінських репресій і Другої світової війни (1939–1945). По завершенні війни, у наступний період її життя, було кілька відносно спокійних чи стабільних десятиліть: вона вийшла заміж, виховувала дітей, потім – плекала онуків, усе життя працювала й любила свою роботу. На останню третину її життя припали перебудова і розпад СРСР, Чорнобильська катастрофа (1986), проголошення незалежної України (1991) і скрутні 90-ті. Як і в більшості людей того часу, у її житті були свої прикрощі й радощі, щось було незворотно втрачено, про щось із сумом ностальгувалося. Якщо спробувати кількома ключовими словами описати образ, що уособлюватиме її життєвий шлях, на мою думку, це: краса, суворість, стриманість (прийняття), втома і сум.

Моя Мати народилася в другій половині ХХ століття. Перша третина її життя припала на розквіт радянської доби. Студентка, комсомолка, спортсменка, красуня, що займається улюбленою справою, заміжня за коханим чоловіком і має чудових діток – збірний образ дівчини тієї доби, що щиро й трішки наївно переконана у власній спроможності змінити світ на краще. Решта – більша частина її життєвої історії – пов'язана з процесами тектонічних соціальних змін і катаклізмів, а саме: перебудови, Чорнобильської катастрофи (1986), краху радянської системи, проголошення незалежності України (1991), лихих 90-х, що породили глибоку соціетальну кризу. У ті часи головною життєвою стратегією було працювати, утримувати родину і не втрачати жагу до життя. Зрештою – дві мирні революції (2004 і 2013), анексія Криму Російською Федерацією (2014), гібридна війна на Сході України (2014–...) і повномасштабна російсько-українська війна – така реальність наразі не залишає можливості ні щоб спокійно зустріти старість, ні для особливих переживань через неї. Енергія, цілеспрямованість, щирість, невичерпний інтерес і стрес – ключові слова образу Матері, що характеризують її життєвий шлях.

І нарешті трохи про себе. Я народилася наприкінці радянської доби, у період її занепаду. Тоді мені було 16. Далі почався період тектонічних соціальних зрушень, що стали акомпанементом усього мого життєвого шляху. Моя історія – це безперервний процес саморозвитку, наполегливої праці 24/7 і палкого прагнення вибудувати острівець стабільності в навколишньому турбулентному світі, що було вщент

зруйновано 24 лютого 2022 року. Більше того, маю відчуття, що в мене вкрали не тільки моє минуле, а й майбутнє, точніше можливість планувати своє майбутнє принаймні, щонайменше, на найближчі 10 років. Мої ключові слова: саморозвиток, праця, (не)захищеність, (не)безпека, (не)визначеність.

Отже, що дає такий умоглядний експеримент суб'єктивного оцінювання родинної історії впродовж трьох поколінь? Спираючись на дослідження Т. Титаренко, виходимо з того, що кожна людина впродовж життя змушена долати щоденні негаразди, переборювати кризові випробування, а також знаходити способи ефективного існування в екстремальних життєвих умовах, що загартовує її життєстійкість (Титаренко, & Ларіна, 2009). На нашу думку, коли існування всупереч життєвим перешкодам і труднощам перетворюється на життєву стратегію кількох поколінь, уміння ефективно існувати всупереч життєвим перешкодам і труднощам визначатиме спосіб життя будь-якої людини. Згідно з Т. Титаренко, спосіб життя, який складається з практик – рутинних і перетворювальних, завжди пов'язаний із соціальним, економічним, матеріальним становищем людини, її суспільним статусом, який диктує і форми поведінки, і характер взаємин (Титаренко, 2023). У контексті нашого дослідження це дає підстави припустити, що, додавши до кожної історії невеличку деталь, а саме – професійну діяльність, що представлятиме інституціоналізовані формальні і неформальні соціальні практики, матимемо цілком притомні профілі життєвих стратегій опанування травматичного досвіду, що відточувалися від одного покоління до наступного. У такому сенсі звичаєві для буденного життя вислови, якими представники різних поколінь позначали різноманітні життєві амплуа (соціальні статуси і ролі), як-от: номенклатурник або кегебіст, кар'єрист або конформіст, спекулянт або бізнесмен, хабарник або злодій, правдолюб або нігіліст, активіст чи пофігіст, золота молодь або ботани тощо – це вже не просто жаргонні фразеологізми, це – життєві стратегії, що уособлюють різні способи мислення (світогляд), керівні настановлення і цінності, відповідні до них способи існування (практики), через які досягається, умовно кажучи, стан рівноваги в бурхливому світі.

Ключові слова, якими пропонується означити життєві стратегії кожної родинної історії, не лише дають змогу вербалізувати переживання та інтерпретації психічних станів і життєвих подій, що є невід'ємною і неодмінною умовою самовідновлення, а й становлять узагальнений особистісний зліпок динаміки травми як здатність повноцінно контактувати з реальністю, у якій перебуває людина. Базовими індикаторами психологічно здорової особистості, що є ознакою

суб'єктивного благополуччя особистості, за Т. Титаренко, є особистісна цілісність, самореалізованість і самоврегульованість, а допоміжними – адаптивність, збалансованість і креативність (індивідуально-психологічний рівень), схильність до сенсоутворення, здатність до осмислення набутого досвіду, уміння радіти життю (ціннісно-смысловий рівень), схильність до емпатії, співпраці та відповідальності (соціально-психологічний рівень) (Титаренко, 2018). У контексті вищенаведеного авторського кейсу особистої родинної історії такі поняття, як прийняття – боротьба – захист, утворюють семантичне поле опанування травматичного досвіду.

Аналітична проєкція соціальної кризи (колективний вимір травми). Єдино можливим способом експериментального вивчення соціальної динаміки травми є моделювання, що дає змогу відстежувати багаторічну динаміку її кризових виявів як протягом короткого проміжку часу, так і протягом більш тривалого. Для експлікації динаміки травми як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості пропонується взяти багатофакторну модель соціальної кризи, розроблену мною для аналізу націєтворчих і державотворчих процесів в Україні під час попередніх досліджень (Суший, 2019; 2020). Через брак обсягу публікації змушена обмежитися стислим описом побудови теоретичної моделі та її інтерпретаційних можливостей.

Теоретична модель соціальної кризи відтворює її складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) і динамічну архітектоніку, що структурується в кількох залежних систем координат та оприявнює відповідні зрізи соціальної кризи, а саме:

- системні координати, уявлені кризою головних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюси яких утворюють криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли соціально-політичного розвитку України;
- соціально-психологічні координати, що розкривають стан кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань і формами соціально-психологічного мислення).

Відповідно, у названих координатах структурується низка похідних моделей, що уявляють відповідні кризові зрізи, з яких, власне, і вибудовується багатофакторна модель соціальної кризи, а саме:

- контурна двовимірна модель соціальної кризи, яку вибудовують у системних і структурних координатах;

- циклічна модель соціетальної кризи, яку вибудовують у темпоральних координатах;
- соціально-психологічна модель соціетальної кризи, яку вибудовують у соціально-психологічних координатах.

Згідно з нашою гіпотезою широкофокусний дизайн аналітичної проєкції соціетальної кризи дає змогу простежити, як індивідуальні (особистісні) профілі травми, нашаровуючись крізь покоління, змінюють світогляд на рівні великих соціальних груп і спільнот, а саме розуміння запитань: «Хто ми?»; «Що важливо для нас?» і «Якими принципами керуємось?». Евристичний потенціал аналітичної проєкції соціетальної кризи в контексті нашого дослідження полягає в тому, що кожен із зазначених кризових зрізів характеризує цілком конкретний бік соціетальної кризи, яку можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість. Усі разом вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) і динамічну архітектуру соціетальної кризи, де кожне явище (її структурувальний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок різноспрямованих тенденцій розвитку України. Така структура дає змогу здійснювати комбіноване оцінювання результатів опитувань громадської думки (вторинний аналіз соціологічних / соціально-психологічних даних), що оприявнюють індивідуальні профілі травми, звісно ж, не за ціле сторіччя. На мою думку, достатньо підняти емпіричний матеріал за кілька десятиліть (25-30 років), що відображає динаміку суспільно-трансформаційних змін і стан суспільної свідомості на прикладі кількох поколінь.

Висновки. Говорячи про психосоціальну травму, мають на увазі, що якийсь історичний процес може торкнутися всього населення. Однак коли соціум упродовж кількох поколінь перебуває в ситуації постійного деструктивного, руйнівного зовнішнього впливу незалежних від нього обставин, до яких змушений пристосовуватись усіма можливими способами, він здатен продукувати єдино правильну життєву стратегію, а саме – вижити за будь-яку ціну.

Суспільно-трансформаційні процеси в Україні впродовж останніх 30 років відбуваються в самопідживлюваних умовах соціетальної кризи, що специфічно позначилося на процесах становлення групової (національної) ідентичності, формування демократичних цінностей і настановлень, кристалізації соціальних інституцій та інституційних практик. І крок за кроком підвело країну до тієї ситуації, яку наразі маємо: російсько-української війни.

Розуміючи з погляду цивілізованого світу ознаки стійкості, яку

демонструють українці в умовах довготривалої широкомасштабної російської агресії, зумовлена передусім нашою життєстійкістю – навичками і здатністю виживати в надскладних турбулентних умовах, що загартовувалися роками, десятиріччями й цілими поколіннями. Завдання жити і вижити в прямому й переносному сенсі стало життєвою філософією і магістральною стратегією не для одного покоління українців. У цьому наша сила. Але й наша слабкість.

«Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішим» – ця теза могла б бути гаслом не для одного покоління. Якби не одне «але»: не можна весь час виживати, це виснажує і руйнує зсередини.

Чимало хворобливих вад розвитку українського суспільства і держави: корупція, кумівство, неформальні домовленості, або просто – «договорняки», подвійні стандарти на всіх щаблях – це все інституціоналізовані стратегії виживання, зведені до рівня державної політики і суспільних практик. Це червона доріжка гібридного режиму, на цьому побудований політичний популізм, цим чудово користуються політтехнологи. Ця стратегія, зведена в ранг неформальної ідеології в країні-агресорі, забезпечила трансформацію Homo Sovieticus в Homo Postsovieticus і зрештою – у Homo putinicus. Для нас цей принцип може стати смертельно небезпечним у ситуації, коли питання «бути чи не бути» є екзистенційним питанням існування нації і держави.

Коли час від часу в ЗМІ з'являються повідомлення від речників країни-агресора, що буцімто СВО послідовно досягає своїх цілей, стає моторошно. Через те, що в довгостроковій перспективі так може бути. Оскільки йдеться не тільки про захоплені і спустошені території, зруйновану інфраструктуру та щоденні людські втрати. Це – наші люди, переважно жінки і діти, що покинули України, тікаючи від війни (6-8 мільйонів біженців, багато з яких не повернуться); це – вбиті і покалічені наші хлопці, які ніколи не стануть батьками (зібраний генетичний матеріал не заповнить дитинство, проведене з батьком); це зросійщення і штучна зміна етнокультурного складу (заселення) окупованих територій; це – викрадені діти. Але найстрашніше, що це також ми самі і наші інституційні патології, дбайливо зрослені й виплекані формальними і неформальними практиками, що нікуди не поділися й далі нищать країну зсередини на радість країні-агресору.

Для України ця війна – на виживання. Для країни-агресора – на виснаження і вичікування. Чи зможемо ми протистояти не тільки ворогові, а й самим собі – питання, на яке я наразі не маю відповіді.

Перспективи дослідження. У подальшому планується емпірично перевірити життєздатність авторської експериментальної розробки – методології дослідження соціальної динаміки травми – шляхом

вивчення більш широкого діапазону індивідуальних профілів травми та експлікації динаміки травми як соціально-психологічного стану масової (колективної) свідомості на основі багатофакторної моделі соціетальної кризи, що дасть змогу емпірично підтвердити або спростувати викладені гіпотези дослідження.

Список використаних джерел

Горностаї, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>

Суший, О. (2019). Націєтворчий процес у координатах соціетальної кризи в Україні. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 7–19.

Суший, О. В. (2014). Проблема колективної травми в українському соціумі та пошук стратегій її опанування. *Наукові записки ІПіЕНД*, 6(74), 18–32.

Суший, О. (2020). *Українська нація: мистецтво творення – філософія руйнування*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М. (2023). Воєнна повсякденність: як розширити вікно можливостей для самовідновлення: Наукова доповідь на методологічному семінарі «Актуальні проблеми охорони психічного здоров'я українського народу у воєнний і повоєнний час», 16 листопада, 2023 р. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 5(2), 1–5. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5224>

Титаренко, Т. М. (2018). *Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711214/>

Титаренко, Т., & Ларіна, Т. (2009). *Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич. URL: https://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf

Erikson, K. T. (1976). *Everything in its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York, Simon and Schuster.

Erikson, K. (1991). Notes on Trauma and Community. *American Imago*, 48(4), 455–472. URL: <http://www.jstor.org/stable/26303923>

Escueta, M. & Butterwick, S. (2012). The power of popular education and visual arts for trauma survivors' critical consciousness and collective action. *International Journal of Lifelong Education*, 31(3), 325–340, DOI: 10.1080/02601370.2012.683613

Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (1st ed.). Routledge. <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/978020370032>

Hobsbawm, E. (1994). *Age of extremes the short twentieth century 1914–1991*. London: Michael Joseph

Kolk van der, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking.

Márkus, G., Heller, A., Freddi, J., Noonan, M., & Sharpe, M. (2007) *Trauma, history, philosophy: with feature essays*. Newcastle: Cambridge Scholars Pub.

Martín-Baró, I. (1989). Political violence and war as causes of psychosocial trauma in el Salvador. *International Journal of Mental Health*, 18(1), 3–20. URL: <http://www.jstor.org/stable/41344526>.

Neal, A. G. (2017). *National trauma and collective memory extraordinary events in the American experience* (2 editions). N.Y.: Routledge

Reeder, L. & Gundogan, T. (Ed.). (2022). *Healing Collective Trauma*. URL: <https://irp.cdn-website.com/6d8925e5/files/uploaded/Healing-Collective-Trauma-2022.pdf>

Shamai, M. (2015). *Systemic interventions for collective and national trauma: Theory, practice, and evaluation*. New York, NY and London: Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315709154/systemic-interventions-collective-national-trauma-michal-shamai>

Sztompka, P. (2000). The Ambivalence of Social Change Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, 131, 275–290.

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. NY: Farrar Straus and Giroux.

Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368>

Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (2014). *Mass media research: an introduction* (10th ed.). Wadsworth Pub.

References

Erikson, K. T. (1976). *Everything in its Path: Destruction of Community in the Buffalo Creek Flood*. New York: Simon and Schuster. (in English)

Erikson, K. (1991). Notes on Trauma and Community. *American Imago*, 48(4), 455–472. URL: <http://www.jstor.org/stable/26303923> (in English)

Escueta, M., & Butterwick, S. (2012). The power of popular education and visual arts for trauma survivors' critical consciousness and collective action. *International Journal of Lifelong Education*, 31(3), 325–340, DOI: 10.1080/02601370.2012.683613 (in English)

Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History* (1st ed.). Routledge. <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/978020370032> (in English)

Hobsbawm, E. (1994). *Age of extremes the short twentieth century 1914–1991*. London: Michael Joseph. (in English)

Hornostay, P. (2023). *Psykhoholohiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective trauma]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)

Kolk van der, B. A. (2014). *The body keeps the score: Brain, mind, and body in the healing of trauma*. Viking. (in English)

Márkus, G., Heller, A., Freddi, J., Noonan, M., & Sharpe, M. (2007) *Trauma, history, philosophy: with feature essays*. Newcastle: Cambridge Scholars Pub. (in English)

Martín-Baró, I. (1989). Political violence and war as causes of psychosocial trauma in el Salvador. *International Journal of Mental Health*, 18(1), 3–20. URL: <http://www.jstor.org/stable/41344526>. (in English)

Neal, A. G. (2017). *National trauma and collective memory extraordinary events in the American experience* (2 editions). N. Y.: Routledge. (in English)

Reeder, L. & Gundogan, T. (Ed.). (2022). *Healing Collective Trauma*. URL: <https://irp.cdn-website.com/6d8925e5/files/uploaded/Healing-Collective-Trauma-2022.pdf> (in English)

Shamai, M. (2015). *Systemic interventions for collective and national trauma: Theory, practice, and evaluation*. New York, NY and London: Routledge. URL: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9781315709154/systemic-interventions-collective-national-trauma-michal-shamai> (in English)

Sushyi, O. (2019). Natsiietvorchyi protses u koordynatakh sotsiietalnoi kryzy v Ukraini [The nation-building process in the coordinates of the social crisis in Ukraine]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 43(46), 7–19. (in Ukrainian)

Sushyi, O. V. (2014). Problema kolektyvnoi travmy v ukrainskomu sotsiumi ta poshuk stratehii yii opanuvannia [The problem of collective trauma in Ukrainian society and the search for a strategy for its mastery]. *Naukovi zapysky IPIEND*, 6(74), 18–32. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2020). *Ukrainska natsiia: mystetstvo tvorennia – filozofiiia ruinuвання* [Ukrainian nation: art of creation - philosophy of destruction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Sztompka, P. (2000). The Ambivalence of Social Change Triumph or Trauma? *Polish Sociological Review*, 131, 275–290. (in English)

Tytarenko, T. M. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloï travmatyzatsii* [Psychological well-being of the individual: means of self-help in conditions of long-term traumatization]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/711214/> (in Ukrainian)

Tytarenko, T. (2023). War everyday life: how to expand the window of opportunity for self-remediating: Scientific report at the methodological seminar of NAEES of Ukraine «Actual problems of mental health protection of the Ukrainian people under martial law and post-war times», November 16, 2023. *Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 5(2), 1-5. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2023.5224>

Tytarenko, T., & Larina, T. (2009). *Zhyttiistiikist osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka* [Vitality of the individual: social necessity and security]. Kyiv:

Marych. URL: https://lib.iitta.gov.ua/9065/1/Zhiznestoykost_lichnosti.pdf
(in Ukrainian)

Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. NY: Farrar Straus and Giroux. (in English)

Volkan, V. (2013). Large-Group-Psychology in Its Own Right: Large-Group Identity and Peace-making. *International Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 10, 210–246. <https://doi.org/10.1002/aps.1368> (in English)

Wimmer, R. D., & Dominick, J. R. (2014). *ass media research : an introduction* (10th ed.). Wadsworth Pub. (in English)